

Szczecina-Berkan, Anna

Wystawa "Za Ojczyznę i Naród : 300 lat orderu Orła Białego"

Kronika Zamkowa 1-2/51-52, 207-212

2006

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Anna Szczecina-Berkan

WYSTAWA ZA OJCZYZNĘ I NARÓD. 300 LAT
ORDERU ORŁA BIAŁEGO

W 2005 r. przypadała trzechsetna rocznica ustanowienia Orderu Orła Białego, jednego z najbardziej znanych i cenionych odznaczeń europejskich. Jubileuszowa wystawa z tej okazji została zaprezentowana w byłej siedzibie królów i prezydentów Rzeczypospolitej - w Zamku Królewskim w Warszawie. Tytuł wystawy nawiązywał do obowiązującej od 1921 r. i wciąż aktualnej dewizy „Za Ojczyznę i Naród”.

Początek listopada 1705 r. przyjęto jako datę powołania Orderu Orła Białego przez Augusta II. Od tego czasu aż do upadku Rzeczypospolitej order ten funkcjonował jako najwyższe polskie odznaczenie; był nim także w okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. Załączony przez zaborcę rosyjskiego w 1831 r. - potwierdzenie można było obejrzeć na wystawie - order wznowiono w 1921 r. za sprawą władz II Rzeczypospolitej i opatrzone statutem. Podczas II wojny światowej i w latach powojennych order przetrwał w Londynie przy prezydentach RP na uchodźstwie, którzy z tytułu pełnionego urzędu stawali się jego kolejnymi Wielkimi Mistrzami. Prezydent Ryszard Kaczorowski 22 grudnia 1990 r. na Zamku Królewskim w Warszawie przekazał insygnia państwowe, w tym insygnia Orderu Orła Białego, prezydentowi Lechowi Wałęsie jako XI Wielkiemu Mistrzowi tego odznaczenia, zachowując w ten sposób ciągłość historyczną tego odznaczenia.

Przed przystąpieniem do zorganizowania wystawy opracowano szczegółową ankietę, którą rozesłano do muzeów krajowych i wybranych ościennych, co pozwoliło zorientować się, z jakim materiałem

komisarze mogą mieć do czynienia. Założono, że po raz pierwszy w historii orderu będzie możliwe skatalogowanie rozproszonych zabytków. Ostatecznie zdecydowano się na wypożyczenie ponad 350 eksponatów ze zbiorów muzeów publicznych i kościelnych w kraju oraz z instytucji zagranicznych, w tym muzeów drezdeńskich, petersburskich, moskiewskich i wiedeńskich. Na wystawę pozyskano nie tylko same odznaki orderowe, ale także wszelkie przedmioty używane podczas uroczystości orderowych, wyroby rzemiosła, militaria. Uznano bowiem, że będzie to nowe kompendium wiedzy o orderze nieposiadającym, poza znakomitą, lecz skromną, monografią autorstwa Stanisława Łoży¹, szczegółowego opracowania.

Wszystkie obiekty zostały wystawione w Nowej Izbie Poselskiej w układzie chronologicznym. Na wstępie pokazano wizerunek pierwszego polskiego Orderu Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny, zamieszczony w pracy F. Bentkowskiego *O nagrodach i znakach honorowych w Polsce od najdawniejszych czasów do 1835 roku* oraz Order Janiny - królewski Domowy Order Sobieskich, unikat ze zbiorów Gabinetu Numizmatycznego Zamku Królewskiego w Warszawie.

Pierwszą pracą o Orderze Orła Białego była publikacja Jana Fryderyka Łukasza Sapięhy. Dzieło napisane po łacinie zostało wydane w 1730 r. W tym samym roku ukazał się jego polski przekład autorstwa Adama Chodkiewicza pt. *Adnotationes historicae...*, tłoczony w drukarni warszawskiego kolegium Towarzystwa Jezusowego. Oba wydania prezentowane na

wystawie wypożyczono ze zbiorów Biblioteki Narodowej w Warszawie. Świątynym ich uzupełnieniem był portret olejny Jana Fryderyka Sapiehy z Muzeum Okręgowego w Tarnowie oraz miedzioryt z Muzeum Narodowego w Warszawie.

Najcenniejsze odznaczenia, noszone przez królów Augusta II i Augusta III, pochodziły ze skarbca Grünes Gewölbe Staatliche Kunstsammlungen w Dreźnie. Do szczególnie interesujących należały krzyż Orderu Orła Białego z garnituru szafirowego króla Augusta II oraz krzyż Orderu Orła Białego z królewskiego garnituru rubinowego Augusta III. Gwiazdy dla panujących wykonywano z metali szlachetnych, zdobiąc je cennymi kamieniami, czego znakomitym przykładem były eksponowane na wystawie gwiazdy z garnituru rubinowego Augusta II i z garnituru brylantowego Augusta III. Na co dzień zastępowano je gwiazdami haftowanymi z dewizą *Pro Fide Lege (et) Grege*, przysługującą wyłącznie królowi jako suwerenowi orderu - jak na przedstawionym stroju galowym ze zbiorów Rüstammer w Staatliche Kunstsammlungen w Dreźnie. Obok umieszczono krzyże kawalerów polskich: krzyż Jana Tarły (1684-1750), wojewody sandomierskiego, kawalera Orderu od 1719 r. z klasztoru Ojców Paulinów na Jasnej Górze; krzyż Orderu Orła Białego z Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie; krzyż ofiarowany Józefowi Piłsudskiemu przez Marię z Kronsbergów baronową Taube; krzyż ze wstęgą Franciszka Stanisława Kostki Czapskiego, wojewody chełmińskiego, z Muzeum Narodowego w Krakowie; krzyż i wstęga Orderu Orła Białego, według tradycji należący do Ignacego Krasickiego, z Zamku Królewskiego na Wawelu; krzyż nadany Augustynowi Działyńskiemu z Biblioteki Kórnickiej PAN.

Na wystawie zgromadzono również zespoł szkieł orderowych. Oprócz pucharów królewskich pokazano szkło i porcelanę kawalerów orderowych, którzy dumni z nagrody umieszczali wizerunek krzyża orderowego na fundowanych przez siebie pucharach i kielichach.

1. Fragment ekspozycji *Za Ojczyznę i Naród 300 lat Orderu Orła Białego*. Fot. A. Ring & B. Tropiło

Znalazły się tu także dystynktoria, nazywane również orderami kanonicznymi, ze zbiorów Emeryka Hutten-Czapskiego z Muzeum Narodowego w Krakowie. Dystynktoria to odznaki w kształcie równoramiennego krzyża przysługujące w Kościele katolickim członkom kapituły katedralnej lub kolegiackiej. Noszone były na szyi, na jedwabnej wstędze lub łańcuchu. W niektórych polskich kapitułach dystynktoria wzorowane były na odznakach Orderu Orła Białego i miały na przedniej stronie krzyża znak orła. Bardzo często powodowało to, i w dalszym ciągu powoduje, błędną ich identyfikację z odznakami orderu.

Autorzy dotychczasowych prac o orderze łączą jego powstanie z datą 1 listopada 1705 r. Według dostępnych materiałów źródłowych ustalono, że datą wprowadzenia Orderu Orła Białego jest 1703 r., natomiast w 1705 r. rozdano po raz pierwszy odznaki orderowe polskim kawalerom i rozpowszechniono oficjalną wiadomość o powstaniu orderu. August II nagradzał

Orderem Orła Białego już dwa lata wcześniej. Dzięki zgromadzonym na wystawę materiałom wprowadzono nowe ustalenia faktograficzne, stawiające w zupełnie nowym świetle nie tylko początki orderu, ale także kształt jego pierwszych odznak. Wysunięto tezę, że od początku wprowadzenia orderu istniały równocześnie medaliony (tzw. małe ordery) oraz krzyże orderowe noszone na niebieskich wstęgach. Dotychczas uważano, że pierwotnie istniały medaliony, a dopiero około 1709 r. wprowadzono odznaki orderowe w kształcie krzyży, rzekomo noszonych na czerwonych wstęgach. Odnalezione archiwalia pozwalają obecnie na identyfikację medalionów z odznakami Orderu Orła Białego, noszonymi początkowo w zastępstwie krzyży w butonierce ubioru jako tzw. małe ordery. Nieprawdziwa jest informacja pochodząca pierwotnie od J. F. Sapięhy i powtarzana w wielu opracowaniach, jakoby krzyż na błękitnej wstędze pojawił się dopiero w 1709 r. Od początku

wprowadzenia Orderu Orła Białego istniały odznaki w kształcie krzyży i równocześnie w kształcie medalionów.

Święto orderowe, a zarazem nadawanie odznak Orderu Orła Białego nowym kawalerom, zarówno obywatelom Rzeczypospolitej Obojgu Narodów, jak i Saksonii, odbywało się w dniu imienin króla Augusta II - 2 lub 3 sierpnia, a za Augusta III - 3 sierpnia. W latach 1738-1763 ustalił się zwyczaj wybijania medali na święto Orderu Orła Białego z okazji imienin króla. W dotychczasowej literaturze istniało przekonanie, że medalami z napisem wyraźnie określającym cel: *De Rege et Republica Bene Merentibus* („Dla dobrze zasłużonych względem Króla i Rzeczypospolitej”) mogły być obdarzone osoby, które dla dobra kraju położyły ważne zasługi. Odznaki, czyli krzyże na wstędze i gwiazdy Orderu Orła Białego, dostępne były dla osób zajmujących wybitne stanowiska w hierarchii społecznej. Chcąc zapełnić lukę, jaka istniała w sposobie nagradzania zasłużonych

osób, król miał nadawać takie właśnie medale². Według nowych ustaleń, możliwych dopiero na podstawie saskich archiwaliów, medale te spełniały wyłącznie rolę nagrody w organizowanych podczas świąt orderowych turniejach strzeleckich³. Do turnieju dopuszczano kawalerów orderu, którzy musieli wpłacić określoną kwotę i przynieść własną strzelbę⁴. Zwycięzców monarcha obdarowywał nagrodami w postaci złotych i srebrnych medali, naczyń oraz porcelanowych i szklanych pucharów. Na wystawie pokazano wszystkie medale srebrne od 1738 do 1763 r. z kolekcji Emeryka Hutten-Czapskiego z Muzeum Narodowego w Krakowie. Nie ma medalu z 1739 r., ponieważ w tym roku nie obchodzono święta orderowego i nie wybito medalu (para królewska przebywała w sierpniu w Cieplicach). Zaprezentowano również jedyny znany dotychczas złoty medal z 1750 r., zachowany w zbiorach Kunsthistorisches Museum w Wiedniu, oraz stemple mennicze ze Statliche Kunstsammlungen w Dreźnie.

Szczególne miejsce na wystawie zajęły łańcuch i miecz ceremonialny Stanisława Augusta oraz krzyże i gwiazdy orderowe nadawane kawalerom.

W prezentowanym zespole, liczącym ponad siedemdziesiąt XVIII-wiecznych sztych gwiazd Orderu Orła Białego, aż 23 pochodziły ze spuścizny po Stanisławie Augustcie. Następnie gwiazdy znalazły się w Prywatnej Zbrojowni w Pałacu Anickim, skąd na początku lat 20. XX w. zostały przekazane do Ermitażu, gdzie obecnie znajduje się 20 gwiazd z tego zespołu. W Moskiewskim Muzeum Historycznym są dwie, a w Muzeum Moskiewskiego Kremla - jedna. Pozostałe gwiazdy wypożyczono ze zbiorów: Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, Muzeum Sztuki Medalierskiej we Wrocławiu, Muzeum Diecezjalnego w Sandomierzu, Muzeum Narodowego w Warszawie i pojedyncze gwiazdy z innych muzeów.

W okresie panowania Stanisława Augusta osoby obdarowane Orderem Orła Białego otrzymywały z kancelarii królewskiej patenty podpisywane przez

króla i sekretarza kancelarii. Od 1770 r. zaczęto je wpisywać do Ksiąg Kanclerskich Metryki Koronnej. Na wystawie pokazano pięć patentów sygnowanych przez Stanisława Augusta, potwierdzających nadanie Orderu Orła Białego: Michałowi Hieronimowi Radziwiłłowi, Szymonowi Szydłowskiemu, Stefanowi Dembowskiemu, Michałowi Giełgudowi oraz Teodorowi Szydłowskiemu. Oprócz dyplomu Teodora Szydłowskiego prezentowano także nadane mu odznaki orderu, będące własnością Muzeum Literatury w Warszawie, oraz jego portret ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie.

Po upadku powstania listopadowego w 1831 r. Order Orła Białego włączono do orderów rosyjskich, przez co stracił swój polski charakter. Działania rusyfikacyjne dotknęły również wyglądu odznaki (umieszczono białego orła na piersiach orła rosyjskiego) i języka dyplomów (dla obywateli Królestwa Polskiego początkowo sporządzany tekst był dwujęzyczny - rosyjsko-polski; od 1839 r. tylko rosyjski). Nawiązując do tego okresu na ekspozycji pokazano krzyż rosyjskiego Cesarsko-Królewskiego Orderu Orła Białego króla pruskiego Fryderyka Wilhelma III, krzyż cesarzowej Marii Aleksandrowny, żony Aleksandra II, oraz gwiazdę ze zbiorów Muzeum Moskiewskiego Kremla. Pokazano też krzyż za zasługi wojskowe rosyjskiego Cesarsko-Królewskiego Orderu Orła Białego, krzyż z czasów rządu tymczasowego i gwiazdę sztych z Muzeum Sztuki Medalierskiej we Wrocławiu.

Odrodzona Polska przywróciła Order Orła Białego uchwałą Sejmu Ustawodawczego z lutego 1921 r. jako najwyższą odznakę zaszczytną Rzeczypospolitej Polskiej przyznawaną za zasługi zarówno cywilne, jak i wojskowe, położone w czasie pokoju lub wojny dla chwały i pożytku państwa. Order nadawany był osobom, które istotnie i wybitnie przyczyniły się do odzyskania lub utrwalenia niepodległości, do zjednoczenia Polski i jej rozkwitu. Dewizę *Pro Fide, Rege et Lege* zastąpiono bardziej aktualną - „Za Ojczyznę i Naród”. Odznaki Orderu

3. Fragment ekspozycji *Za Ojczyznę i Naród. 300 lat Orderu Orła Białego*. Fot. A. Ring & B. Tropiło

Orla Białego zaprojektował Mieczysław Kotarbiński, a wykonywał je najczęściej Wiktor Gontarczyk. W okresie II Rzeczypospolitej order otrzymało tylko 25 obywateli polskich. Na wystawie zaprezentowano odznaki orderowe nadane: Ignacemu Janowi Paderewskiego, Wojciechowi Trąmpczyńskiemu, Władysławowi Grabskiemu, Bronisławowi Pierackiemu, Adamowi Stefanowi Sapieże. W okresie II Rzeczypospolitej odznaczonych cudzoziemców było 87, w tym dużą grupę stanowili monarchowie, głównie europejscy. Jedynym żyjącym kawalerem z tego czasu (1937) jest Michał I Hohenzollern-Sigmaringen, król Rumunii w latach 1927-1930 i 1940-1947, obecnie mieszkający w Szwajcarii.

Od 30 września 1939 r. do grudnia 1990 r. Order Orła Białego przetrwał przy Rządzie RP na Uchodźstwie. Wielkimi Mistrzami i kawalerami orderu z tytułu pełnienia funkcji prezydenta RP byli: Władysław Raczkiewicz, August Zaleski, Stanisław Ostrowski, Edward Raczyński,

Kazimierz Sabbat, Ryszard Kaczorowski. Na wystawie pokazano odznaki orderowe nadane prezydentowi Ryszardowi Kaczorowskiemu.

Ustawa z dnia 16 października 1992 r. o orderach i odznaczeniach uznała ponownie Order Orła Białego za najwyższe odznaczenie państwowe. Kapitułę orderu tworzą Wielki Mistrz Orderu i pięciu członków Kapituły. Każdy prezydent - jak już wspomniano - z racji swego urzędu jest Kawalerem Orderu Orła Białego, Wielkim Mistrzem Orderu i przewodniczy jego Kapitułe.

Pierwszym kawalerem i Wielkim Mistrzem Orderu Orła Białego w III Rzeczypospolitej Polskiej został prezydent Lech Wałęsa. W grudniu 1995 r. urząd prezydenta RP objął Aleksander Kwaśniewski i tym samym został XII Wielkim Mistrzem Orderu Orła Białego. W grudniu 2005 r., w dniu zaprzysiężenia na prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, XIII Wielkim Mistrzem Orderu został Lech Kaczyński.

Od 1992 r. krzyżem Orderu Orła Białego zostało uhonorowanych wielu wybitnych Polaków. W przygotowaniu jest tom z listą wszystkich kawalerów, który ukaże się niebawem. Na ekspozycji znalazły się odznaki nadane między innymi prof. Aleksandrowi Gieysztorowi i prof. Andrzejowi Ciechanowieckiemu.

Całe przedsięwzięcie zorganizowano z inicjatywy prof. dr. hab. Andrzeja Rottermunda, dyrektora Zamku Królewskiego w Warszawie, oraz dzięki pomocy finansowej i osobistemu zaangażowaniu Cezarego Stypułowskiego, prezesa Zarządu PZU SA, i Jerzego Kochańskiego, prezesa Zarządu PZU Życie, a także wsparciu Ministerstwa Kultury. Patronat honorowy sprawował prezydent Rzeczypospolitej Polskiej - Aleksander Kwaśniewski.

Scenariusz wystawy opracowali Anna Szczecina-Berkan i Tadeusz Jeziorowski. Kuratorami ze strony Zamku Królewskiego byli: Anna Szczecina-Berkan, Marta Męciewska i Marek Makowski, scenografię stworzył Wiesław Janasz.

Ekspozycji towarzyszył obszerny katalog zawierający niezwykle bogaty, pierwszy raz zestawiony materiał źródłowy z różnych dziedzin sztuki związanych z historią orderu - złotnictwa, rzemiosła artystycznego, malarstwa, grafiki i medalierstwa ze zbiorów głównych muzeów publicznych i kościelnych w kraju oraz za granicą. Na podstawie nieznanych dotąd archiwaliów opublikowano w katalogu nowe ustalenie daty pierwszego nadania odznak orderu, a także ich pierwotnych kształtów, opisy nieznanych łańcuchów orderowych, strojów Wielkiego Mistrza i kawalerów w czasach

saskich, niezwykłą historię łańcucha i miecza Orderu Orła Białego z fundacji Stanisława Augusta, dzieje łańcuchów wykonanych w Królestwie Kongresowym, wyjaśniono też datację i przeznaczenie medali orderowych bitych na zlecenie Augusta II i Augusta III. Katalog przedstawia historię Orła Białego jako herbu polskiego, prezentuje ordery cudzoziemskie znane w Polsce do czasów wprowadzenia Orderu Orła Białego, próby ustanowienia Orderu Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny i nieznaną epizod z Orderem Janiny - królewskim Domowym Orderem Sobieskich. Ukazuje dzieje Orderu Orła Białego od jego saskich początków poprzez lata panowania Stanisława Augusta, a także wznowienie za Księstwa Warszawskiego i w Królestwie Polskim, okres przywłaszczenia przez carów rosyjskich, odrodzenie orderu po odzyskaniu niepodległości, losy na obczyźnie, aż po ponowne przywrócenie orderu w kraju. Przedstawia również kolejnych suwerenów orderu i dwunastu Wielkich Mistrzów - prezydentów RP.

Bogato ilustrowana, pięknie wydana publikacja to efekt pracy wielu naukowców, historyków, historyków sztuki i zabytkoznawców z licznych muzeów, bibliotek i archiwów z Polski, Niemiec, Rosji i Austrii. Planowany drugi tom wydawnictwa będzie zawierał blisko 1400 nazwisk kawalerów Orderu Orła Białego z całego trzechsetlecia. Zarówno wystawa, jak i katalog są przełomem, jeśli chodzi o dotychczasowy stan wiedzy o historii orderu.

Ekspozycję w Zamku Królewskim w Warszawie można było zwiedzać w dniach 9 listopada 2005 - 31 stycznia 2006 r.

PRZYPISY

¹ S. Łoza, *Order Orła Białego*, Warszawa 1939 (reprint Warszawa 1985).

² H. Sadowski, *Ordery i oznaki zaszczytne w Polsce*, cz. I, Warszawa 1904.

³ K. Heinz, *Goldene und silberne Medaillen zwischen 1705 und 1763 während der sächsisch-*

polnischen Union, „Dresdner Numismatische Hefte” 1996, nr 1, s. 36-45.

⁴ J. Ch. von Bloh, *Święto Orderu Orła Białego w czasach Augusta II i Augusta III*, w: *Za Ojczyznę i Naród. 300 lat Orderu Orła Białego*, katalog wystawy, Warszawa 2005, s. 104-115.